

ZÁKLADNÍ PODMÍNKY A CHARAKTERISTICKÉ RYSY POČÁTKŮ KOLEKTIVIZACE ZEMĚDĚLSTVÍ V ČSSR

Z. ANTOS

Únorové vítězství dělnické třídy, definitivní vyřešení otázky moci, mělo zásadní význam pro socialistickou orientaci vývoje československé společnosti. Dělnická třída vedená komunistickou stranou mohla urychleně dokončit realizaci demokratického obsahu Košického vládního programu a přikročit k důslednému a soustavnému rozvíjení socialistické revoluce. Únorem se také v podstatě ukončilo krátké, ale významné období demokratických přeměn v našem zemědělství. Současně s dokončováním socializace v oblasti peněžnictví, obchodu a průmyslu se začal do popředí zájmu strany a celé společnosti dostávat nejsložitější problém socialistické revoluce — problém převedení roztržité soukromé malovýroby na velkovýrobní bázi socialistického charakteru. A to poprvé v dějinách v zemi s poměrně vyspělým zemědělstvím a rozvinutým průmyslem.

Při hledání cesty k dosažení tohoto cíle vycházela strana z bohatých vlastních zkušeností, z chyb, kterých se dopouštěla sociální demokracie v době bezprostředně po 1. světové válce, přihlížela k historicky daným podmínkám, v nichž se naše vesnice nacházela a zásadně se orientovala příkladem jediného tehdy existujícího socialistického zemědělství — zemědělství sovětského. Úlohu teoretického kompasu sehrály přitom Leninovy myšlenky o výstavbě socialismu na vesnici cestou všestranného podporování a rozvíjení zemědělských družstev. Leninovy myšlenky se jevily pro naše poměry zvláště příhodné jak vzhledem k bohaté a dlouhodobé družstevní tradici na české vesnici, tak i vzhledem k dosavadní politice strany, která se zasloužila o demokratizaci zemědělského družstevnictví a rozmach především provozních (strojních) družstev.

Výsledkem četných úvah a diskusí navazujících na dřívější úvahy o účelnosti vytváření univerzálních družstev na vesnici bylo formulování poměrně konkrétní představy o výstavbě jednotného vesnického družstva a jednotného okresního družstva. Tato družstva, v nichž by byl bezprostředně zajištěn vliv dělnické třídy, měla podřídit individuální i kolektivní výrobu zemědělce potřebám socialistického plánovaného hospodářství a socialistického státu. Koncepte JVD byla koncepcí pro dlouhodobý přechod vesnice k socialismu. O její formulování se zasloužili především komunističtí funkcionáři v družstevnictví, zvláště v ÚRD, pracovníci ministerstva zemědělství, družstevního oddělení ÚV KSČ a družstevní komise zemědělského oddělení ÚV KSČ.

Na přelomu let 1948—1949, dříve než začala fungovat v pěti vybraných okresech jednotná okresní družstva, se začala rozpracovávat koncepte jednotného zemědělského družstva. JZD, které mělo plnit zpočátku, zvláště v I. typu, v podstatě všechny funkce přiřčené původnímu JVD, dostalo do vínku jako hlavní úkol — úkol výrobní. Namísto dlouhodobého, prakticky do nedohledna situovaného přechodu československého zemědělství na socialistické velkovýrobní formy, nastoupil kurs na postupný, ale časově omezený proces.

Prvořadým projevem národní a demokratické revoluce na vesnici se staly *poválečné pozemkové reformy*, v jejichž průběhu strana důsledně bojovala proti opakování první (buržoazní) pozemkové reformy v jakékoliv podobě. Její usku-

tečnění ve známých třech etapách mělo důležitý politický význam a podstatným způsobem přispělo k upevnění dělnicko-rolnického svazku. V oblasti rozdělení půdního fondu na jednotlivé velikostní skupiny zemědělských závodů přivodily zmíněné tři etapy pozemkové reformy důležité změny, které ve svém souhrnu znamenaly další zesílení roztržitosti. Na jedné straně sice došlo k poklesu počtu závodů i výměry půdy ve velikostní skupině od 1—5 ha a ve velikostních skupinách od 20 ha výše, ale na druhé straně značně vzrostl počet závodů do 1 ha a především pak ve velikostních skupinách od 5 do 10 a od 10 do 20 ha. Absolutně i relativně bylo posíleno postavení středně zemědělského závodu a závodů trpasličích.

Přitom rozložení podílu jednotlivých velikostních skupin na české vesnici bylo velmi pestré a nerovnoměrné. Téměř celý přírůstek ve velikostních skupinách 5—10 a hlavně 10—20 ha připadal na pohraniční osídlené oblasti. Zde zaujímaly tyto skupiny, ve srovnání s českým a moravským vnitrozemím, již v meziválečném období významnější postavení, které pak bylo odsunem Němců a osídlením ještě více zdůrazněno. V této oblasti došlo tedy k určitému zjednodušení velikostní struktury zemědělských závodů a ještě zřetelnějšímu odlišení od velikostní struktury zemědělských závodů ve vnitrozemí. Pestrost velikostní struktury zemědělských závodů ve starousedlických oblastech, daná často staletým historickým vývojem, v některých místech poznamenaná zčásti buržoazní pozemkovou reformou, ještě vzrostla. Tato skutečnost se pak v nemalé míře spolupodílela na průběhu kolektivizace v různých oblastech a v nemalé míře podmiňovala často její velmi odlišný postup od vesnice k vesnici.

Důležitým momentem, projevivším se v našem zemědělství jako důsledek poválečných pozemkových reforem a zčásti i počínající přestavby a nové výstavby československého průmyslu byl prudký pokles pracovních sil v zemědělství. Určitý úbytek pracovních sil v zemědělství se projevil v českých zemích již v předválečném období (v letech 1902—1930 o 7 %). V letech 1930 až 1950 se však snížil počet činných osob v československém zemědělství o 27,6 %, přičemž prakticky celý tento pokles připadal až na leta poválečná. Určité vnitřní přesuny se však udály již v průběhu nacistické okupace. Ze statistického členění osob činných v zemědělství zmizela v poválečném období skupina „čeledi“ (pokles ze 198 tisíc na 18 tisíc), podstatně se snížila skupina „deputátníci a stálí dělníci“. Při značném absolutním poklesu došlo k relativnímu vzestupu skupin „vlastníci hospodářství a nájemci“ a „členové rodiny hospodáře“. Spolu s úbytkem pracovníků v zemědělství a odchodem především mladých pracovních sil do průmyslu se v poválečných letech zhoršovala i věková struktura činných osob. Došlo k poklesu počtu mladistvých a ke zvýšení počtu přestárlých.

V souvislosti s tím vyvstávala stále naléhavěji potřeba mechanizace zemědělství. Po této stránce bylo české zemědělství i při své relativní vyspělosti vybaveno zcela nedostatečně. Během okupace nebyl strojový park obnovován, stroje, které se do českého zemědělství dostaly v předválečném období byly opotřebované. Celková nízká úroveň mechanizace našeho zemědělství před vstupem do kolektivizace je zřejmá např. z toho, že v r. 1947 se tažná síla zvířat podílela na úhrnu energetických zdrojů našeho zemědělství 36,8 %, dále z toho, že na 100 ha orné půdy připadalo pouze 28,8 Hp mechanické energie (z toho pak 11,5 Hp na spalovací motory), a že na 100 pracovníků připadalo souhrnně veškeré mechanické energie pouze 68,9 Hp (což dokázal socialistický sektor do r. 1957 zvýšit téměř na šestinásobek). Z těchto důvodů se jevilo jako naléhavé zakládání provozních (zvl. strojních) družstev již v prvních poválečných

letech a po r. 1948 podtrhovaly tyto skutečnosti nezbytnost urychlené mechanizace československého zemědělství.

Významný předpoklad pro nastoupení cesty kolektivizace československého zemědělství třeba bezpochyby spatřovat ve velmi početném, rozvinutém a tradici bohatém českém zemědělském družstevnictví. Žádný z tehdejších lidově demokratických států se nemohl pochlubit tak hustou sítí zemědělských družstev. Vyspělé předválečné zemědělské družstevnictví bylo po 2. světové válce, díky politice strany, nejen zdemokratizováno, ale i podstatně rozšířeno, zvláště na úseku strojních a vůbec mechanizačních družstev. Členská základna neúvěrných družstev se během tří let zdvojnásobila a rozšířila se především o malorolníka, vstupujícího jak do existujících starých družstev skladištních a zpracovatelských, tak — a to zejména — do rychle zakládaných družstev strojních. Demokratizace vnitrodružstevního života, dokončená po Únoru očistou družstevních orgánů od starých agrárně statkářských funkcionářů, posun v členské základně k nižším sociálním skupinám a bouřlivý rozvoj provozních, zvl. strojních družstev splňovaly jednu z důležitých podmínek Leninovy představy o převedení zemědělské malovýroby na socialistickou velkovýrobu.

Přitom ne všechny druhy družstev stejnou měrou oslabovaly individualistické založení zemědělce a zanášely do jeho vědomí kolektivistické prvky. Ne všechny druhy družstev se mohly stát předstupněm družstev výrobních. Tuto úlohu mohla nejspíše sehrát družstva strojní a elektrárenská s mechanizační činností. A to jak s ohledem na jejich hustou síť, tak i převažující maloroľnicko-kovorolnický charakter její členské základny, a tak vzhledem k charakteru jejich činnosti, který měl ke společné výrobní činnosti na půdě nejbližší. Naproti tomu u ostatních druhů neúvěrných družstev, zvláště družstev zpracovatelských a skladištních bylo družstevně kolektivní povědomí prakticky paralyzováno samotnou funkcí těchto družstev, která byla orientována tržně a ne výrobně, a která usilovala o ekonomické posílení svých členů jako samostatných hospodářů. Kromě toho měly i po Únoru v těchto družstvech silné pozice vesničtí boháči a navíc šlo vesměs o družstva s působností okresní nebo s působností pro několik vesnic. Tedy i z těchto důvodů nemohla tato družstva převzít úlohu, která byla poprávu přiřčena strojním družstvům, i když se některá, např. lihovarnická, o ni sama hlásila.

Zdůrazňujeme-li význam zemědělského družstevnictví a zvláště provozních družstev, jakož i význam družstevní tradice pro přechod k výrobnímu družstevnictví, pak je třeba si uvědomit, jak nerovnoměrné rozložení v prvním případě, tak i různou intenzitu v druhém případě v rámci samotných českých zemí. Shodně hloubkou družstevní tradice i hustotou družstevní sítě vynikaly především bývalé kraje Královéhradecký, Pražský a Českobudějovický. Prakticky bez tradice a nejřidší družstevní síť vykazovaly oblasti pohraniční. Podobně jako v případě pestrosti velikostní struktury zemědělských závodů, má i tato skutečnost značný význam pro vlastní proces kolektivizace. Modifikuje totiž, zvláště regionálně, působnost a dosah družstevní tradice a rozvinutého družstevnictví jakožto důležitého činitele.

Prvořadou podmínkou pro úspěšný vstup do kolektivizace a stejně tak důležitým faktorem v průběhu kolektivizace v našich zemích byla úloha zvětvivší dělnické třídy, a to jak bezprostřední, přímo v procesu socialistické revoluce na vesnici, tak i zprostředkovaná složitým mechanismem socialistického státu.

Česká vesnice byla před zahájením kolektivizace svou sociální strukturou v převážné míře zemědělskou. Podíl obyvatel příslušných k zemědělství pře-

vyšoval jen v ryze agrárních, vnitrozemských okresech anebo v některých ekonomicky méně vyvinutých oblastech pohraničních, 40 % celkového počtu obyvatel vesnice. Většina obyvatel, na české vesnici žijících, příslušela tedy k jiným, nezemědělským povoláním a podstatnou její součástí byli právě dělníci, dojíždějící za prací do blíže položených či vzdálenějších průmyslových středisek. Právě tato část dělnické třídy, jakožto nejagilnější prvek venkovské společnosti, se stala hlavní politickou organizátorskou silou revoluce na vesnici. Držitelé půdy převažovali větší měrou jen v okresech osídleneckých, zvláště málo industrializovaných, popřípadě s převahou textilního průmyslu.

Dělníci, jakožto hlavní složka nezemědělského obyvatelstva vesnice, zaujímalí pochopitelně i převážnou část míst v NV, společenských organizacích na vesnici a významný podíl zaujímalí i v prvních představenstvech JZD. A to opět zvláště ve starousedlických vnitrozemských okresech, kdežto v okresech pohraničních byl jejich podíl na činnosti představenstev JZD minimální. Jde tu o určitý klam, uvážíme-li, že převážná většina zemědělců — osídlenců byla před krátkou dobou 2—3 let v postavení zemědělských a jiných dělníků.

Stát diktatury dělnické třídy byl mocnou a účinnou zbraní, která pomáhala revoluci na vesnici klesat cestu k vítězství. Byla to jak celá řada opatření v oblasti ekonomické, tak i právní a politické. Ve všech případech šlo v podstatě o to, věnovat maximální možnou podporu a pomoc rodícím se socialistickým výrobním vztahům, usnadňovat přechod zemědělské malovýroby k socialismu a současně postupně zatlačovat a ekonomicky likvidovat vesnickou buržoazii.

S místem a úlohou dělnické třídy v procesu kolektivizace našeho zemědělství bezprostředně souvisí *úloha její vedoucí síly, tj. komunistické strany*. Autorita strany, vyvěrající zvláště z dob národně osvobozeného boje a upevněná budovatelskou, zájmy pracujících hájící politikou v letech poválečných, se stala důležitým kapitálem i pro období socialistické přestavby vesnice. Strana získala vedoucí postavení na české vesnici: v pohraničních okresech se stala absolutně nejsilnější stranou, ve vnitrozemských okresech, např. v silně agrárních okresech Královéhradecka se její podíl na celkovém počtu odevzdaných hlasů pohyboval mezi 31,6—39,5 %. Přitom ani v těchto okresech nechyběly obce, v nichž volilo v r. 1946 KSČ přes 50 % voličů. Není také náhodné, že v 70 % obcí, v nichž došlo k založení JZD již v r. 1949, dosáhla strana ve volbách r. 1946 počet hlasů, převyšující značně celokrajské průměry. Přitom však je třeba mít na paměti dva důležité momenty. Členskou základnu strany na vesnici tvořili v té době především dělníci a jiní zaměstnanci bydlící na vesnici, dále kovo-rolníci a v podstatně menší míře v ní byl zastoupen maloroelník. Střední rolník se vyskytoval ve VO KSČ sporadicky, s výjimkou pohraničních oblastí, v nichž střední rolník — osídlenec — tvořil podstatnou složku stranických organizací. Druhým důležitým momentem je skutečnost, že tyto organizace byly nabitý silným revolučním nábojem, což se projevovalo především v jejich obdivuhodné aktivitě a disciplinovanosti členstva.

Počáteční síla strany a její vnitřní kvalita byly dalšími základními předpoklady rozvíjející se revoluce na vesnici. A jak ukázal archivní výzkum kombinovaný výsledky, jichž bylo dosaženo krajovými monografiemi vybraných obcí a řízenými rozhovory s pamětníky, byl to v první řadě tento činitel, který se podílel na úspěších kolektivizace našeho zemědělství.

V průběhu studia procesu kolektivizace českého zemědělství jsme dospěli k závěru, že i když působnost jednotlivých faktorů byla různě intenzivní v růz-

ných etapách, oblastech a sociálně ekonomických prostředích, a i když tyto faktory stály k sobě v různých vzájemných souvislostech, přece jen některé z nich zaujímaly své postavení více méně trvale.

Takovým faktorem se ukázal být *faktor politický, úloha strany v procesu kolektivizace na vesnici*. Šlo tu o postižení úlohy vesnických organizací a jejich přímého podílu na kolektivizaci. Závěr, k němuž jsme dospěli několika cestami a z různých pramenů, je naprosto jednoznačný. Vesnické organizace strany, popřípadě nejagilnější jednotlivci z jejich řad, byli vesměs iniciátory založení JZD a organizátory jejich činnosti. A nejen to. Komunisté na vesnici žijící tvořili od počátku podstatnou část členské základny JZD. Jejich podíl na členské základně se pohyboval okolo 70 % a v představenstvech dosahoval 80–90 %. I když tu existovaly určité rozdíly mezi jednotlivými okresy, přesto nebylo v tomto směru rozdílů mezi starousedlickými a osídleneckými okresy, ani mezi okresy silně industrializovanými a agrárními, alespoň nikoliv po stránce kvantitativní, kterou mohou zachytit statistické údaje. Tak např. v okrese Nový Bydžov se podíleli komunisté na členské základně JZD 82,5 % a v osídleném okrese Dvůr Králové n. L. 82,3 %. Údaje jsou takřka stejné, rozdíl však spočíval v tom, že na Novobydžovsku převážnou většinou z uvedených 82,5 % tvořili bezzemci a kovorolníci, stavorolníci, na Královédvorskú se o uvedených 82,3 % více méně rovnoměrně podíleli střední zemědělci — osídlenci s bezzemky a rolníky pracujícími v textilním průmyslu. Uvedený vysoký podíl komunistů na členské základně JZD se udržel do let 1952–1953, kdy došlo ke snížení tohoto podílu v důsledku odchodu značného počtu bezzemků a kovorolníků z družstev. Tento pokles se projevil v podstatně menší míře v pohraničních oblastech vzhledem k „jiné“ sociální struktuře členstva.

Dalším důležitým rysem procesu kolektivizace, jak vyplývá i z právě uvedeného, je sociální struktura členské základny JZD, popřípadě velikostní struktura závodů sdružených v JZD. V prvním případě jde o celou členskou základnu včetně bezzemků, v druhém případě, statisticky častěji používaném, jsou bezzemci vypuštěni.

Až do druhé vlny kolektivizace v letech 1956–1959 existuje podstatný rozdíl mezi sociální strukturou členské základny JZD v osídlených a starousedlických oblastech. Zatímco v prvních letech kolektivizace (zhruba do let 1952–1953) jednoznačně převažuje v sociální struktuře členské základny vnitrozemských okresů bezzemci spolu s kovorolníkem a částečně i maloroľníkem, mají tyto skupiny v pohraničních okresech podružný význam. A naopak, zatímco ve vnitrozemských okresech ve většině případů stojí střední rolník stranou kolektivizace, v pohraničních okresech je v ní rozhodujícím činitelem. Ve starousedlických oblastech se podíl středního rolníka poněkud zvýšil až v zimní akci let 1952/53 a masově byl do kolektivizace zatažen až v druhé její vlně.

V prvních letech kolektivizace se pohybuje podíl nezemědělců v sociální struktuře JZD starousedlických oblastí okolo 60 % a právě opačný poměr zaznamenáváme v oblastech osídlených. Z tohoto hlediska nevyhraněné, možno říci přechodné postavení zaujímají okresy sice starousedlické, ale ekonomicky málo rozvinuté.

Určitým korektorem absolutních údajů o členské základně JZD jsou údaje o členech skutečně v družstvech pracujících. I touto cestou dospějeme k právě uvedeným procentům. Ve starousedlických oblastech se pohybuje podíl členů skutečně v družstvech pracujících na celkovém počtu 35 %–40 %, v oblastech osídlených okolo 60 %.

V podstatě ke stejným výsledkům dospějeme, budeme-li se zabývat velikostní strukturou závodů sdružených v JZD. V prvních letech kolektivizace dosahoval podíl kovorolnických a malorolnických závodů v osídlenecích oblastech asi 35 % všech závodů v JZD. Ve starousedlických oblastech se tyto trpasličí a malorolnické závody podílejí asi 70 % na celkovém počtu závodů sdružených v JZD.

Z hlediska sociální struktury členské základny JZD je tedy nezbytné mít na zřeteli jednak podstatný rozdíl, existující mezi starousedlickými a osídlenecími oblastmi a jednak sociálně úzký vztah středního rolníka — osídlenec a nezemědělce či kovorolníka ve vnitrozemí.

Dalším významným rysem, který podle našeho názoru, spolu s předchozími zhruba dokresluje základní charakteristiku kolektivizace českého zemědělství, platnou v podstatě až do druhé její vlny, je otázka půdy v JZD. Jde tu o to, zda a v jaké míře hospodařili členové JZD na půdě vlastní, do družstva vnesené, a v jaké míře na půdě „získané“, tj. rezervní, obecní, farní, z rozkulačených hospodářství atp.

Podíl této „získané“ půdy na celkovém půdním fondu družstev se pohyboval v průměru mezi 25—30 %, a teprve s nástupem druhé vlny kolektivizace začal klesat. Šlo přitom o půdu, kterou na jedné straně pohraniční družstva přebírala většinou jako nedosídlenou rezervní půdu s odporem a na druhé straně o půdu, bez níž by mnohá vnitrozemská družstva nemohla existovat. V množství takto získané půdy se okresy jak ve vnitrozemí, tak v pohraničí od sebe často lišily. V osídlenecích oblastech byl podíl této půdy značně nadprůměrný v těch okresech, které se nesnadno osidlovaly vzhledem k nízké míře jejich zprůmyslnění, k nedostatečným komunikačním spojkám s vnitrozemím a správnými centry a malé atraktivnosti z hlediska turistiky a rekreace. V starousedlických okresech se udržel vysoký podíl této půdy na celkovém množství půdy družstev, obhospodařované především v těch okresech, v nichž zvlášť vynikl jejich dělnicko-kovorolnický ráz, a do nichž střední rolník začal ve větší míře vstupovat až v druhé vlně kolektivizace; tedy v okresech, v nichž neměla ani zimní akce 1952—53 větších úspěchů.

Ať však byly rozdíly v držbě této nečlenské půdy mezi jednotlivými osídlenecími a starousedlickými oblastmi jakékoliv, zásadně lze říci, že v osídlenecích oblastech byl podíl „získané“ půdy na celkové výměře, kterou družstva obhospodařovala, podstatně nižší než v oblastech vnitrozemských. I když v absolutních číslech mezi oběma oblastmi rozdíl prakticky neexistoval.

Avšak stejná výměra „získané“ půdy i při eventuálně stejně velké členské základně měla naprosto odlišné důsledky pro družstva osídlenecí a starousedlická. Tento přírůstek půdy se totiž odrazil ve výměře zemědělské půdy na jednoho člena, resp. na jednoho člena skutečně v družstvu pracujícího. V osídlenecích družstvech již při relativně tak dost velké výměře zemědělské půdy na jednoho člena, resp. stále pracujícího člena představoval 20—25 % přírůstek takové zvýšení dosavadní výměry, že její kvalitní obdělání se stávalo nereálným. Naproti tomu ve starousedlických oblastech, kde i s touto „získanou“ půdou připadalo v průměru na jednoho člena JZD cca 1,5—2,5 ha zp, sloužila právě tato půda k přiměřenému zvýšení zp na jednoho člena stále v družstvu pracujícího, a to na cca 5—5½ ha. Výjimku tvořily pouze některé silně industrializované okresy s mimořádně rozdrobenou držbou půdy, v nichž bylo toto rozpětí větší (nejvyšší bylo patrně v okrese Moravská Ostrava, kde na jednoho člena JZD připadalo 0,6 ha zp, ale na stále pracujícího člena 18 ha zp).

S charakterem půdního fondu, který družstva obhospodařují, úzce souvisí další významný činitel v procesu kolektivizace, a to většinový, resp. menšinový charakter družstev. Zodpovězení této otázky považujeme za důležité jednak proto, že do značné míry spolurozhoduje o výrobních možnostech družstva, efektivnosti investiční výstavby, rozsahu mechanizace výroby atp. a jednak naznačuje míru proniknutí socialistických vztahů do života vesnice a sama o sobě naznačuje i strukturu členské základny. V osídleneckých oblastech od samotného počátku kolektivizace jednoznačně převládají většinová družstva. Tato skutečnost souvisí především s tím, že v těchto oblastech se od počátku ústřední postavou v družstvech stal střední rolník — osídlenec. Ten také s sebou přinesl do družstva převážnou část výměry půdy obhospodařované v obci.

Podstatně jinak se od počátku utvářela situace ve starousedlických oblastech. Zde naopak, a to bez ohledu na to, zda šlo o ryze agrární či silně průmyslové okresy, převládala družstva menšinová. Určitý vzestup počtu většinových družstev i v těchto oblastech se projevil ve zmíněné již zimní kampani 1952/53, zvláště v těch okresech, v jejichž velikostní struktuře zemědělských závodů tvořil maloroelník mimořádně velký podíl, a kde také jeho přítomnost v JZD byla významnější. Určitý úspěch, kterého bylo v těchto letech dosaženo v posunu určité části menšinových starousedlických družstev mezi družstva většinová, byl v následujícím období odchodem určité části zemědělců z družstev v podstatě ztracen. A tak převládajícím zůstalo až do 2. pol. 50. let ve starousedlických oblastech družstvo menšinové.

Jedním ze základních rysů, postihujících především kvalitativní stránky v procesu kolektivizace, byl vývoj JZD ve směru od nižších k vyšším typům, tedy od typů I. a II., které nebyly považovány za socialistický typ družstva, k III. a IV., v nichž socialistické výrobní vztahy jednoznačně převládly. Zatímco členové nižších typů družstev byli např. v národním pojištění zařazováni do kategorie individuálně hospodařících zemědělců, dostávalo se členům vyšších typů JZD, která stupněm zespolečenštění výrobních prostředků, charakterem organizace práce i způsobem odměňování nabyla povahy socialistických zemědělských podniků, postupně všech výhod, které společnost poskytovala zaměstnancům v ostatních odvětvích národního hospodářství.

I v tomto případě jsme nuceni zásadně od sebe oddělit osídlenecké oblasti pohraniční a starousedlické vnitrozemí. V podstatě je logické, že odpověď na tuto otázku můžeme zhruba odvodit již ze situace, jak jsme ji poznali při hledání odpovědi na menšinový a většinový charakter družstev. Výzkum totiž potvrdil, že v osídleneckých oblastech přecházela téměř všechna družstva velmi záhy na III. typ. Přítomnost středního zemědělce v družstvu, a tím i většinový charakter družstva byl totiž v praxi neslučitelný se setrváváním na nižších typech, zvláště pak na typu II. Již v r. 1951 se v pohraničních oblastech pohybuje podíl vyšších typů JZD na celkovém počtu družstev mezi 60—80 %. Do r. 1953 se toto procento ještě zvýšilo. Naproti tomu ve starousedlických oblastech nepřekročil prakticky do r. 1957 podíl vyšších typů JZD 20 % všech stávajících družstev. Výjimku tvoří pouze oblast Pražského kraje, kde podíl vyšších typů JZD k 31. 12. 1952 překročil již 50 % všech v kraji existujících družstev.

Menšinový charakter družstva a neúčast středního rolníka v něm znesnadňovaly jeho převedení na vyšší typ. I tak však existovalo po řadu let nemálo menšinových družstev, která hospodařila jako družstva III. typu, a naproti tomu se setkáváme s případy družstev i I. typu, která společně vyráběla. Jde obvykle o družstva, jejichž členové vedle individuálně obhospodařované vlastní půdy společně obdělávali půdu obecní, farskou apod. přidělenou družstvu.

Určitou shrnující roli může sehrát svou povahou převážně kvantitativní činitel, kterým je číselné a chronologické vyjádření postupu kolektivizace. Jde tu o vyjádření změn v podílu obcí s JZD k celkovému počtu obcí v určité územní správní jednotce k určitým časovým mezníkům. Při studiu této otázky jsme zjistili, že celostátní i krajské statistiky mohou toho, kdo jich používá, snadno mýlit, i když uvádějí správná čísla. Podle bývalého správního členění českých zemí jsme sice měli ryze osídlenecké kraje, ale s výjimkou Gottwaldovského kraje žádný starousedlický. Většina krajů byla po této stránce kraji smíšenými.

Proto také, máme-li zpřesnit postup kolektivizace, zvláště pak v prvních letech jejího průběhu, musíme i v tomto případě oddělit od sebe starousedlické a osídlenecké oblasti.

V oblastech osídleneckých došlo k založení JZD ve většině obcí již během prvních dvou let. Ještě do poloviny r. 1952 byla v pohraničních okresech založena JZD v 65–100 % obcí. Z toho, jak jsme se již zmínili, byla většina vyšších typů. V oblastech starousedlických bylo zakládání družstev mnohem pozvolnější a velmi nerovnoměrné. Po jistém počátečním nástupu v průběhu r. 1949 a na počátku r. 1950 došlo ke stagnaci, z které se vnitrozemské okresy dostávaly až od poloviny r. 1952. V řadě vnitrozemských okresů se nepodařilo až do r. 1952 zvýšit míru združstevnění nad 20 %, v jiných, s nimi často sousedících se podařilo založit JZD v 30–50 % obcí. Šlo přitom v převážné míře o JZD nižších typů.

Zimní akce 1952–1953 se v osídleneckých okresech neprojevila podstatným růstem počtu JZD, nebyla také svým obsahem a posláním k nim zaměřena. Zato výrazně se projevila rapidním růstem JZD v okresech starousedlických. V řadě vnitrozemských okresů dosáhl podíl obcí s JZD na celkovém počtu obcí 50 % a více, v nemálo případech se vnitrozemské okresy po této stránce vyrovnaly okresům pohraničním. Zároveň s růstem počtu JZD v těchto okresech se také měnil poměr mezi nižšími a vyššími typy JZD ve prospěch vyšších typů. Řada družstev založených v zimní akci byla zakládána přímo jako III. typ.

V následujícím období (od června 1953 zhruba do konce r. 1954) došlo však jak k známému poklesu počtu družstev, tak především ke snížení členské základny družstev, která pracovala dále. Tento pokles se projevil především ve vnitrozemských oblastech a zvláště tam, kde intenzita zakládání nových družstev a nábor členů do družstev existujících, byl ve zmíněné zimní akci nejvyšší.

Konečně k činitelům, kteří významnou měrou ovlivnili jak proces vzniku JZD, tak i jejich další rozvoj, je třeba zařadit i družstevní tradici. Výzkum na základě obsáhlého socioekonomického dotazníku použitého pro soubor 412 JZD vzniklých v r. 1949 z provozních družstev (strojní a elektrárensko-mechanizační), prokázal totiž z tohoto hlediska řadu pozitivních prvků, které nelze než bezprostředně spojit s působením družstevní tradice.

Funkcionáři a členové družstev se starou družstevní tradicí se stavěli vesměs pozitivně k přijímání inovací. Úroveň mechanizačních prostředků byla tato družstva na relativně velmi dobré úrovni. Zvláště moderní výstavba provozních objektů a stájí umožnila těmto družstvům rychle se hospodářsky upevňovat a byla dobrým předpokladem pro slučování. Většina skladovacích a ustájovacích prostor ve starých usedlostech byla již opuštěna a JZD si vybudovala moderní provozy situované mimo vesnici.

JZD se starou družstevní tradicí, založená v r. 1949, prokázala během svého vývoje právě v oblasti přeměn výrobní struktury své přednosti. Tato

družstva mají proti JZD vcelku výhodnější působení faktoru investic na faktor výrobních nákladů, na pracovní síly a na produkci. Zatížení investic na stálého pracovníka je u výběrového souboru vyšší při menším počtu stálých pracovníků na ha zp. Ubývající pracovníci jsou ve větší míře nahrazováni mechanizací. Vyšší podíl strojových investic a zároveň i větší podíl krmiv, steliv a hnojiv na objemu výrobních vkladů se nutně projevuje i ve vyšší hrubé zemědělské produkci na hektar zemědělské půdy ve srovnání s JZD českých zemí celkem. Vyšší spotřeba nakupovaných prostředků při téměř stejné spotřebě výrobků vlastních u zkoumaných družstev a družstev vůbec svědčí o vyšší intenzitě výroby a zároveň naznačuje větší ochotu bývalých provozních družstev ke kooperaci a integraci. Celkově je hospodářská a ekonomická situace družstev výběrového souboru bývalých provozních družstev příznivější než v JZD českých zemí celkem.

K těmto výsledkům a kladným vývojovým tendencím nedospěla JZD výběrového souboru bývalých provozních družstev náhodně, ale za spolupůsobení řady momentů, z nichž důležitou úlohu sehrál i moment času. Ten jim totiž umožnil získat zkušenosti ze společné družstevní práce a posléze i společné výroby a umožnil poznat dostatečně její výhody. Zároveň měl tento moment značný vliv na technickou vybavenost družstev a celkové ekonomické upevnění. Není tedy divu, že JZD, která vznikla již v r. 1949 z bývalých provozních družstev, měla pro úspěšnější rozvoj lepší předpoklady a větší prostor než družstva ostatní. Lze tedy konstatovat, že tradice, délka existence družstev výběrového souboru ovlivňují vývoj těchto družstev.

Máme zato, že z toho, co jsme až dosud řekli, lze odvodit určitou charakteristiku kolektivizace zemědělství v českých zemích, a to především pro první její etapu. *Vyjdeme-li přitom z aspektů třídně a sociálně politických, můžeme konstatovat, že první etapa kolektivizace byla dílem dělníků, kovářů, stávorolníků a určité části malorolnictva.* V tom není, podle našeho názoru, rozdíl mezi sociální strukturou členstva vnitrozemských a pohraničních družstev, i když v pohraničních se stal osou kolektivizace mladý, právě se zrodivší střední rolník. Základního zemědělskovýrobního činitele — středního rolníka — zasáhla v malé míře, a to převážně jen v oblastech tíhnoucích k silnějším průmyslovým centrům, která již v předchozích obdobích citelně odčerpávala zemědělský dorost z vesnice a v oblastech s takovou výrobní specializací, jež kladla na využití živé lidské práce zvlášť velké nároky. Tedy zájem o vstup do JZD měl zvlášť ten střední rolník, který se střetával s většími výrobními potížemi a pak tím spíše velký sedlák — kulak — který nebyl obvykle vůbec schopen výrobní úkoly zvládnout.

Dělnicko-kovářsko-stávorolnicko-malorolnický charakter první etapy kolektivizace přetrval v podstatě až do druhé vlny kolektivizace v 2. pol. 50. let. Byl sice poněkud oslaben v letech 1952—53, kdy odešla z družstev značná část dělníků, kovářů a stávorolníků a zesílil v nich zemědělský prvek, ale *základní masa středních rolníků začala hromadně vstupovat do JZD až v letech 1956—1959*, kdy se proces kolektivizace stal i z hlediska sociálního v pravém slova smyslu zemědělský.

První etapa kolektivizace byla mnohostranně důležitým historickým procesem, v němž byly nashromážděny nejen cenné výrobní, ekonomické, organizační i politické zkušenosti, ale byla též procesem, v němž se utvářely důležité psychologické předpoklady pro další rozvoj kolektivizace, a v kterém se rodilo obětavé, socialismu na vesnici věrné jádro družstevního rolnictva.

Literatura

- ANTOŠ Z., 1969, Působení některých faktorů v prvním stadiu kolektivizace na Ostravsku. Slezský sborník 67, 2.
—, 1970, Působení některých faktorů v prvním stadiu kolektivizace na Olomoucku. Sb. ÚVTI-Sociologie a historie zemědělství, 6, 2 : 113-126.
ŠPIRK a kol., 1970, Výrobní zemědělské družstvenictví a jeho perspektivy. Závěrečná zpráva úkolu X-5-2/1, VÚEZVŽ Praha.

Došlo dne 25. 7. 1972

Základní podmínky a charakteristické rysy počátků kolektivizace zemědělství v ČSSR

Cestou sociologicko-ekonomických krajových monografií, socio-ekonomického dotazníku, monografií vybraných JZD a výsledkem pamětníků jsme provedli rozbor podmínek a vlastního průběhu kolektivizace českého zemědělství v první její etapě. Na základě tohoto rozboru můžeme charakterizovat tuto etapu takto: vyjdeme-li z aspektů třídně a sociálně politických, je první etapa kolektivizace dílem dělníků, kovo-rolníků, stavorolníků a určité části malorolnictva.

Dělnicko-kovorolnický, stavorolnický charakter první etapy kolektivizace přetrvával v podstatě až do druhé vlny kolektivizace z 2. pol. 50. let. Byl poněkud oslaben v letech 1952—1953, kdy odešla z družstev značná část dělníků, kovorolníků a stavorolníků a zesílil v nich zemědělský prvek, ale základní masa středních rolníků začala hromadně vstupovat do JZD až v letech 1956—1959, kdy se stal proces kolektivizace i z hlediska sociálního v pravém slova smyslu zemědělský.

Основные условия и характерные черты начала коллективизации сельского хозяйства в ЧССР

Путем социологическо-экономических краевых монографий, социо-экономической анкеты, монографий избранных ЕСХК и рассказов современников мы произвели анализ условий и процесса коллективизации чешского сельского хозяйства на ее первом этапе. На основе анализа этот этап можно охарактеризовать следующим образом: исходя из классовых и социально-политических аспектов, первый этап коллективизации — дело рабочих, занятых в промышленности и строительстве землевладельцев и определенной части мелкого крестьянства.

Этот характер первого этапа коллективизации по существу сохранился вплоть до второй волны коллективизации, со второй половины 50-х годов. Он был несколько ослаблен в 1952—53 гг., когда кооперативы покинула большая часть крестьян и землевладельцев, занятых в промышленности и строительстве, так что земледельческий элемент в них окреп, но основная масса средних крестьян начала массово входить в ЕСХК лишь с 1956—59 гг., когда процесс коллективизации стал действительно земледельческим также с социальной точки зрения.

Basic Conditions and Characteristic Features of the Beginnings of Collectivization of Agriculture in ČSSR

An analysis of the conditions and of the course of the collectivization proper of the Czech agriculture in its first stage was carried out by means of sociologically-economic district monographs, socio-economic questionnaires, monographs of selected cooperative farms and of interrogations of contemporaries. On the basis of this analysis this stage can be characterized as follows: Starting from the class and socially-political aspects the first stage of collectivization is a work of workmen, part-time farmers (their chief employment being in factories and in the building industry) and of a certain part of small peasantry.

The part-time farming character of the first stage of collectivization outlasted in substance until the second wave of collectivization of the second half of the fifties. It was partly weakened in the years 1952—53 when a considerable part of workmen and part-time farmers left the cooperatives and the agricultural element of the latter was strengthened, but the essential mass of middle peasants did not start to join cooperative farms until the years 1956—59 when the process of collectivization became agricultural in the very sense of the word from the social point of view as well.

Adresa autora:

Dr. Zdeněk Antoš, Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, odd. sociologie zemědělství, Praha 2, Mánesova 75
